

УДК 316.2

СУЧАСНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПРАКТИК: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Коваліско Наталія Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті представлений огляд різних теоретико-методологічних підходів, об'єднаних навколо концепта "практики". Автор прагне висвітлити методологічні засади кожного з цих підходів, розкрити їхній потенціал у рамках сучасної соціологічної інтерпретації.

Ключові слова: практика, теорія практик, соціальні практики, соціологія повсякденних практик.

В статтю предпринят обзор разных теоретико-методологических подходов, объединенных вокруг концепта "практики". Автор стремится осветить методологические принципы каждого из этих подходов, раскрыть их потенциал в рамках современной социологической интерпретации.

Ключевые слова: практика, теория практик, социальные практики, социология повседневных практик.

In the article the review of different approaches in a sociological theory, consolidated round conception of "practice", is done. The author of the article aims at lighting up methodological principles each of these approaches, exposing their potential within the framework of modern sociological interpretation and influence on development of sociology of everyday practices.

Key words: practice, theory of practices, social practices, sociology of everyday practices.

Поняття "практика" широко використовувалось у марксистській філософії, йому присвячена численна література у 60-х – 80-х роках минулого століття. Сьогодні можна говорити про існування різноманітних шкіл та напрямків в соціогуманітарних науках, що використовують поняття практик для опису та пояснення світу індивідів та взаємодій між ними. Йдеться про так званий "прагматичний поворот" у суспільній думці, зокрема Х. Шуберт наголошує на тенденції ренесансу прагматизму в сучасну добу, а витоки прагматизму в соціології вбачає в концепціях Ч. Кулі та Дж. Міда [1, с.51].

У сучасній соціологічній теорії термін "практика" символізує пошуки компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу та суб'єктивізмом феноменології, і в той же час - спроби запропонувати "третій шлях": або за допомогою категоріального синтезу, як, наприклад, в теорії "структурації" Ентоні Гідденса, або вказівкою на "змонтованість" соціально-класових структур у самому діячі, як це спробував зробити Бурдьє за допомогою концепції "габітуса" [2; 3; 4].

Так чи інакше, термін "практика" був прийнятий, оскільки мав певну цінність для досягнення методологічних компромісів (на зразок розуміння свободи як усвідомленої - за певними правилами – необхідності). Цей термін використовувався, щоб підкреслити активність діяча, учасника, "агента", тощо, але з обережною вказівкою на системно-структурні обмеження або асиметрії, він, за задумом авторів, коректував різні теоретичні моделі соціальної реальності. Але саме тому він був, скоріше, тільки деяким доповненням до традиційних суб'єкт-об'єктних (дуалістичних) моделей, теорій діяльності, через критику яких і обґрунтовувався [5, с.12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що теорія практик є міждисциплінарним полем, яке об'єднує такі загальні категорії, як "дія", "діяльність", "практики", "практичне знання", "навички", "традиції", а також схожі способи уявлення і дослідження соціальної реальності. Побуває думка, що на сьогодні теорія практик якщо й існує, то лише як зручна "територія" для міждисциплінарних досліджень. З одного боку, практика (або практики) все частіше фігурують як основна категорія в антропології, філософії, історії, соціології, політичній теорії, теорії мови, літературній теорії, і в цьому сенсі формується деяка загальна для соціальних наук парадигма. З іншого ж — для кожної дисципліни характерним є свій, відмінний від інших, спосіб включення цих понять в дослідницьку традицію, свій спосіб концептуалізації.

Метою статті є огляд представлених у соціологічній теорії різних підходів, об'єднаних навколо концепції "практики" та їх застосування в емпіричних дослідженнях суспільств.

Достатньо ґрунтовну спробу узагальнити теорію практик зробив Андреас Реквіц. Автор робить наголос на особливому типі пояснень, властивому роботам із теорії практик, - наприклад, працям П. Бурдьє, Е. Гідденса, Г. Гарфінкеля, Б. Латура, Ч. Тейлора і Т. Шацкі. Він стверджує, що пояснення в рамках теорії практик не націлене на виділення інструментальних або ціннісних причин дій, а до останнього часу панували саме такі типи пояснення. Наприклад, прихильники теорії раціонального вибору пояснювали соціальну дію як таку, що має деяку інструментальну мету. Звідси уявлення про людину як про *homo economicus*. Послідовники Дюркгайма і Парсонса пояснювали дію через апеляцію до загальних правил, норм і цінностей, і це бачення людини можна назвати *homo sociologicus*. У порівнянні з цими підходами, стверджує А.Реквіц, теорія практик пояснює дію як традиційну, таку, що склалася в результаті тривалої звички [6, р. 245].

Одиничну практику він розуміє як "рутинний тип поведінки", який складається з декількох елементів - форм тілесних дій, форм ментальних дій, речей і їхнього використання, а також фонового знання (*background knowledge*) у формі розуміння, емоцій і мотивацій [6, р. 249.]. Іншими словами, соціальне згідно з цією теорією, існує не в головах агентів, і не в дискурсі, і навіть не в інтерсуб'єктивній взаємодії: воно знаходиться в рутинних способах поведінки, якими наділені всі нормальні члени даного суспільства. Ці способи і породжують у житті соціальних суб'єктів непомітні і нерефлексовані символічні структури, які наділяють їх можливістю побачити певну дію як осмислену. Вони ж і обмежують сприйняття, оскільки роблять деякі типи поведінки безглуздими або взагалі непомітними, оскільки їх дуже важко пояснити [5, с.32].

Розуміння суті й ролі соціальних практик характерне головним чином для тих підходів, які можна умовно об'єднати під назвою "праксеологічний поворот", представниками якого є С. Тернер, Д. Юм, Л. Вітгенштейн, Т. Шацкі, Р. Туомела, П. Бурдьє, М. де Серто, А. Макінтайр, Л. Болтанскі і Л. Тевено та інш. Всі ці підходи зробили соціальні практики реальних людей в реальних ситуаціях не джерелом сирих даних, які повинні бути ще проінтерпретовані, а самостійним феноменом, що характеризує специфічний спосіб здійснення дій і узгодження їхнього сенсу.

Критичний аналіз різних підходів у соціальній теорії, об'єднаних навколо концепції "практики", робить також С. Тернер у своїй книзі "Соціальна теорія практик: традиція, неявне знання і припущення" (1994), - де починаючи від Д. Юма до А.Макінтайра і від М. Мосса до сучасних соціологічних інтерпретацій проблеми показане слідування правилу, що сформульована Л. Вітгенштейном. Розбираючи вживання терміну "соціальної практики" і пов'язаних з нею понять, Стівен Тернер терміном "проблемою Мосса" вказує на той факт, що віднесення схожим чином описаних способів дії до однієї і тієї ж "практики" є результатом культурно обумовленої перспективи, тобто зовнішнього погляду на (спостережувані) відмінності [8, р. 23-24]. На думку С. Тернера, претензії авторів прагматичного повороту в соціальних науках, які вважали, що "практики" повинні зайняти центральне місце як в теоретичному осмисленні, так і в емпіричних дослідженнях суспільств, потребують критичної оцінки. Автор детально розглядає сукупність споріднених понять, таких як "звичка" (*habit*), "неявні припущення" (*tacit presuppositions*), "традиція", і оцінює їхній внесок в розуміння природи суспільства. Основна концептуальна проблема практичної парадигми полягає в тому, що, з одного боку, всі автори схильні розглядати практики або практичне знання як деякий "об'єкт", що поділяється всіма членами даного співтовариства, але, з іншого боку, жоден з авторів не дає зрозумілого пояснення того, чому цей "об'єкт" (практики, схильності) ідентичний у всіх і яким чином він передається. В результаті Тернер пропонує повернутися до доброї старої юмівської ідеї звички (*habit*) [8].

Філософ Девід Юм один з перших вказав на те, що звичка (*habit*) або звичай (*custom*) можуть з успіхом заміщати будь-які перворідні принципи (*first principles*) у їхній ролі обґрунтування людського мислення і вчинків [9, р. 39]. У повсякденному житті, вважав він, саме так і відбувається. Звичка або звичай мислити або діяти певним чином служать достатньою основою для подальших дій. Мислення або дія "за звичкою" - а це не тільки перше, але і найбільш консервативне розуміння практики - дає можливість діяти, не вдаючись до філософських, логічних, моральних або інших обґрунтувань.

На відміну від Юма, у якого звичка відіграє роль першопричини, причому не зовнішньої, а іманентної самій дії, потенційно змінює будь-які каузальні форми і сама виступає як її джерело, як щось подібне до звички мислити в термінах причини, у Л. Вітгенштейна практика або "форми життя" задає умови свідомості повсякденної мови. Ця установка Вітгенштейна, згідно з якою мова насправді функціонує лише на тлі всієї сукупності практик, прийнятих у даній культурі, задала один з основних способів осмислення практики [10, с. 166-167].

Теодор Шацкі в одній з перших книг "Соціальні практики" (1996) [11], що спеціально присвячена побудові теорії суспільства на основі концепції практик, узагальнює погляди Л. Вітгенштейна щодо природи соціального. У подальших працях він дає нове розуміння того, як конститується, відтворюється

і змінюється суспільство, яке виступає як "порстір" соціальності (the site of the social), що складається з сукупності випадкових і постійно змінних практик і матеріальних порядків, речей і способів дій з ними. Цей підхід протиставляється як індивідуалістичному, так і структуралістському. Свою соціальну онтологію автор ілюструє на прикладі двох випадків: промисел лікувальними травами в одному з сіл і торгівля на біржі Nasdaq [12].

Концептуальні дослідження поняття соціальні практики, проведені Р. Туомелом [13], пояснюють їх через ментальні стани агентів, які перетинаються один з одним. Він показує, як соціальні практики стають основою, завдяки якій будується суспільство; яким чином з цих блоків створюються соціальні інститути, тобто встановлені, взаємозв'язані набори соціальних практик з особливим, новим соціальним статусом. Цей аналіз будується на його новій концепції "ми-відносин". Автор виділяє декілька причин того, чому варто зупинитися на концептуальному і філософському дослідженні соціальних практик. Соціальні практики формують не концептуальну основу мислення і інші види концептуальної активності, а саме, мислення і діяльність на основі понять. Наполягаючи на тому, що оцінка правильності таких видів діяльності, як, наприклад, слідування правилу, вирішальним чином залежить від соціальних практик конкретної спільноти, автор позначає їх (практики) як вид, що лежить в основі тих видів діяльності, які оперують цими поняттями. Він відводить соціальним практикам місце центральної концепції в рамках не тільки соціальних наук, але і систематичної філософії в цілому, та підкреслює, що в сучасних соціальних науках (особливо в тих, що вивчають соціальні інститути) спільним зусиллям, намірам, переконанням і діям агентів приділяється незначна увага. Тому Туомела розкриває поняття соціальних практик і соціальних інститутів, будуючи свої міркування навколо цієї ідеї. Основою стає те, що колективна інтенціональність у формі "ми-відносин" ("we-attitudes") складає основу стандартних соціальних практик і соціальних інститутів. Колективна інтенціональність є центральною для онтології соціального світу, оскільки основна частина соціальної реальності конструюється колективно в термінах колективного схвалення (collective acceptance). При цьому колективне схвалення розуміється як виникнення і підтримка "ми-відносин". Такі центральні поняття, як соціальні інститути вимагають для свого концептуального конструювання колективного схвалення, яке може бути розкриті як дія на підставі або колективного наміру, або колективних переконань, і їх збереження у вигляді "ми". Це означає, що колективна інтенціональність у формі "ми-відносин" займає центральне становище в теоретичному аналізі соціального життя. "Ми-відносини", побудовані на ній, є будівельними блоками соціальних практик, і також є причинно співвідносними з ініціацією і підтримкою не тільки соціальних практик, але і соціальних інститутів. Соціальні практики включають різноманіття випадків, наприклад, органічне землеробство, носіння синіх джинсів, правильне користування виделкою і відповідною рукою, або різні практики навчання в школі. Соціальна практика в своєму основному значенні розглядається як така, що складається з колективних соціальних дій, що повторюються, виконуються на основі соціальних причин, що поділяються, виражені в колективному відношенні (тобто ми-відносини, що поділяються). Соціальний інститут Туомела подає як поняття рефлексії, що стосується центральної соціальної практики або практик, керованих системою норм, які засновані на колективному схваленні (прийнятті) і виходять з їхньої вигоди і корисності для групи. Дане колективне схвалення додає новий концептуальний і соціальний статус практикам або їх елементам.

Одна з найбільш фундаментальних теоретичних робіт, що є свого роду маніфестом теорії практики, є праця П. Бурдьє "Практичний смисл" [14]. У ній він розвиває власну версію соціальної теорії практик і відповідний понятійний апарат. Зокрема, значне місце приділено поняттю "габітус" (habitus), як одному з центральних понять в теоретичній системі П. Бурдьє. Габітус він визначає як сукупність практичних дорефлексивних і доінтеційних схильностей соціального актора, які функціонують як "структуруюча структура", тобто як принципи, які породжують і організують практики і уявлення, що об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але такі, що не припускають свідомої націленості на ці результати. Габітус, таким чином, постає як певна активна сила, що є інкорпорованою соціальними структурами і соціальними траєкторіями індивідів, і яка зумовлює можливі для індивіда практики і уявлення. Габітус, таким чином, є те, що генерує соціальні практики індивідів, причому, найчастіше таємно від них самих. У рамках практичної парадигми можна знайти як спроби Бурдьє інтерпретувати концепцію габітусу в термінах пізнього Вітгенштейна, так і пряму критику соціальної метафізики, що лежить в її основі, перетворює соціальних акторів в пасивних маріонеток, повністю детермінованих за допомогою габітусу структурами домінуючої в тому або іншому соціальному полі культурної економіки (де Серто).

Синтез підходів, розроблених в рамках різних дисциплін (соціології, антропології, історії, психоаналізу, аналітичної філософії і філософії мови), здійснений Мішель де Серто справив значний вплив на розвиток соціології повсякденних практик. Роблячи акцент на повсякденній практичній креативності соціальних акторів, де Серто пропонує розглядати її не просто як реакцію індивідів на тиск

певної соціальної реальності. Індивіди, яких часто розглядають просто як споживачів соціального порядку, який їм нав'язується ззовні, насправді не просто пасивно споживають його, абсорбуючи його закони і правила, але також підпорядковують його собі. Вони використовують нав'язані ним форми порядку згідно з власними потребами, "підганяючи" їх під себе. Для характеристики їхньої діяльності М. де Серто використовує дієслово *bricoler* (майструвати). Будучи активними користувачами, соціальні актори, за виразом М. де Серто, "майструють міради нескінченно малих перетворень усередині домінуючої культурної економіки, щоб адаптувати її до своїх власних інтересів і власних правил" [15]. Репрезентації та правила, вироблені і нав'язані домінуючим соціальним порядком, самі по собі нічого не говорять нам про те, як соціальні актори використовують їх в повсякденному житті. Тим часом, це "використання-споживання" і саме по собі є особливого роду виробництвом. Де Серто розглядає практики такого використання як тактики опору "слабких", що дозволяють їм за будь-яких ситуацій протистояти стратегіям домінування, що розвиваються "сильними". Сильним буде не просто той, хто наділений необхідними ресурсами для панування, але й той, хто для конституювання себе як сильного і реалізації власних інтересів буде демонструвати типові стратегії. Відповідно, слабкий, що знаходиться в ситуації підпорядкування, тоді буде неминуче слідувати іншій логіці дій, (він буде реагувати), і його реакції називаються тактиками [5, с.197].

Стратегії "сильних" можуть бути реалізовані у певному місці, території (наприклад, розміщення офісу великої корпорації), тобто вони діють в межах ієрархічно організованого і диференційованого простору. Хороша організація з рангами (наприклад, державна служба), посадами і функціями, централізованим управлінням традиційно стабілізують сильного актора і є джерелом додаткових можливостей. Невід'ємною складовою дій сильних агентів є виробництво і підтримка ідентичності, що виражена в символах, уніформах, торгових марках тощо. Ідентичність має бути стійкою, і такою, щоб її можна було легко розпізнати за об'єктивними маркерами. Таким чином, територіальна і організаційна диференціація простору доповнюється символічною.

Стратегії, на думку де Серто, ніколи не є спонтанними, оскільки відповідають різним приписам, багаточисельним інструкціям, завдяки яким планується і організовується дія. Суб'єкти тактики актуалізуються у тому випадку, коли виникає необхідність реакції або протидії, але ступінь нерівності при цьому є настільки високою, що пряма протидія, відкрите порушення правил або ж вербальна незгода неминуче призведуть до втрат або поразки. Тому відправна точка тактичної дії – це конформність (наприклад, демонстративне слідування певним правилам, закону тощо), яка не є пасивністю, оскільки служить тактичній цілі уникнути того, щоб тебе ідентифікували як ворога або порушника. Де Серто вважає, що логіку практик можна розглядати як активну дію, а не лише як реакцію або приховане заперечення.

Активній дії тактиків ("слабких") властиві висока мобільність і відсутність свого місця; гнучкі форми організації (наприклад, індивідуальні повсякденні тактики опору – тихий саботаж, халтура, що спрямовані на мінімізацію зусиль або втрат); маніпулювання, імітація та запозичення чужої ідентичності. Спланованій, добре організованій дії "сильних" "слабкі" протиставляють імпровізацію, творчу адаптацію різних технічних засобів для непередбачуваних цілей, несподівані (ре)комбінації, використання випадків, підручних засобів, знання місцевих звичаїв, традицій та практик. У "слабких" немає в наявності ресурсів на розробку і виробництво власних засобів, тому вони беруть все, що можливо, з арсеналу "сильних" і застосовують це проти них же (наприклад, підробка брендів, фальсифікація різного роду продукції тощо). Тому практики "слабких" мають слабо передбачуваний характер.

Таким чином, перенесення уваги на повсякденні практики соціальних акторів дозволяє побачити в них, на думку М. де Серто, не пасивних споживачів продукції пануючої культурної економіки, але "неопізнаних виробників, поетів власних дій, безмовних відкривачів власних переходів в джунглях функціональної раціональності" [15].

Нові стандарти розгляду практик встановив А. Макінтайр [16, с.255]. Практики мають, на його думку, повний вмонтований критерій того, чи є дана повторювана у часі діяльність практикою, чи ні. Це – концепція внутрішнього для даної практики блага, яке люди, що практикують даний тип діяльності, намагаються отримати або збільшити. Практика – це не технічне вміння чи умілість, підкреслює Макінтайр. Важливо те, яким чином за допомогою нових прийомів, хитрощів, вмінь і навиків трансформуються, розвиваються і збагачуються внутрішні блага даного типу діяльності. Іншими словами, важливо те, як змінюється масове споживання, а не окремі дії споживачів.

Макінтайр зауважує, що: в сучасному світі "доблесть" і "чесноти" - це та якість або властивість людини, володіння якою дозволяє отримати внутрішні блага певної практики, і відсутність яких не дозволяє нам це зробити [16, с.260]. Іншими словами, якості без яких не досягти успіху в певній практиці.

На думку В. Волкова та О. Хархордіна, які трактують його теорію як "піднесену концепцію практик", Макінтайр є чи не єдиним, хто протистоїть у ХХ столітті тенденції представляти практики як

рутинні непроблематичні дії [5, с.221]. Макінтайр пропонує відійти від досліджень цінностей, (які нібито індивід підтримує і поділяє, але в більшості випадків не реалізує в власних діях) і перейти до досліджень очевидної ціни вчинку - того, як людина насправді робить справи, тобто до вивчення демонстративної поведінки, а отже - її реальних практик. Основна увага має бути приділена аналізу "доблесті" або "чеснот", а не глибоко прихованих інтенцій або преференцій в душі людини (цінностей). За допомогою останніх досліджують дискурсивну, а не реальну поведінку.

Концепція практичної "доблесті" як пошуку або здобуття внутрішнього блага, що властиві будь-якій істинній практиці за Макінтайром, застала французьких теоретиків Л. Болтанські і Л. Тевено задуматися над тим, чи є вмонтованими у самі практики деякі регулятивні елементи прагнення до вишого. Їх цікавить не абстрактна проблема справедливості - *justice*, як її вирішує, а цікавлять процеси *justification* [17], тобто виправдання або обґрунтування своєї дії в повсякденних дебатах. Іншими словами вони досліджують не питання про те, що таке істинна віра, а практики перевірки і встановлення довіри, практики виправдання. Болтанські і Тевено розпочинають свою спільну працю з серії експериментів, які повинні були виявити реальні практики класифікації, а не класифікаційні переваги, зафіксовані Бурдьє [18, с.34].

У стабільному суспільстві реальна соціальна ієрархія складається з декількох чинників. Згідно з концепції Л. Болтанські і Л. Тевено, соціальна ієрархія залежить і від того, як людина сама визначає своє місце в суспільстві, і від того, який ранг певній групі відводять його співгромадяни. В ході експерименту вони звертають увагу на те, що успішні гравці мислять не в категоріях офіційної статистики і не відповідно розхожими стереотипами, а актуалізують свій життєвий досвід, згідно з яким соціальний статус людини і його переваги корельовані, хоч і не завжди очевидним чином. Більше того, прямолінійне слідування категоріям, які фіксує офіційна статистика ("службовець без диплома бакалавра", "випускник однієї з *Grandes Ecoles*" і тощо), буде набагато менш ефективно визначати реальний соціальний статус, ніж, здавалося б, малозначимі "непрямі" характеристики - місце проведення відпустки, професії найближчих друзів, переваги у проведенні дозвілля, три останні прочитані книги, підписка на газети і журнали і тощо.

Перша риса їхньої версії прагматичного повороту полягає в тому, що це соціологія ситуацій, а не соціальних процесів або соціальних груп. Коли Болтанські і Тевено аналізують ситуацію, вони не визначають наперед, хто в ній залучений і як діє. Тобто в їхньому описі цих ситуацій немає ані відомих соціальних груп, ані відомих процесів типу панування, експлуатації тощо. Друга риса підходу - це увага до речей, тобто до соціальної реальності речей, яка в теорії Болтанські-Тевено множинна, оскільки є багато різних способів відсилання до реальності через випробовування речей - і в залежності від обраного способу змінюється інтерпретація всього того, що відбувається навколо.

Суть прагматичного повороту Болтанські-Тевено полягає у тому, що їх цікавили питання пізнання (*cognition*) у зв'язку з проблемами інтерпретації. Тут йдеться про процеси пізнання і інтерпретації з позицій прагматичного підходу, з погляду дії, що припускає не тільки розуміння дій інших, але і сумісне виконання дій, оскільки будь-яку з них можна перевирити реальністю. Це була реакція проти соціального конструктивізму, яким вони захоплювалися раніше, але дуже скоро від нього відійшли, оскільки в площині соціальної репрезентації перемістилися до координації, тобто до підтвердження соціальності через дію [19].

У рамках парадигми соціальної теорії практик Л. Тевено пропонує власне вирішення однієї з класичних проблем соціологічної теорії - проблеми взаємного співвідношення макрорівня соціальних структур і мікрорівня поведінки або дій соціальних агентів. Аналізуючи специфіку загального поняття практики (*practice*), автор вводить поняття "прагматичних режимів залученості" (*pragmatic regimes of engagement*), яке добре характеризує форми існування соціального агента в рамках множинних соціальних світів (динамічних систем інтерсуб'єктивних взаємодій) - від рівня відносин між близькими (дружба, любов, сім'я) до рівня максимально публічних просторів соціальної взаємодії (суспільні і політичні рухи тощо). Кожен з таких режимів характеризується власним типом реальності (причиною або об'єктом тих або інших дій агентів) і власною формою "загального блага" (що визначає характер критичних оцінок і думок, цінностей). Таким чином, місце класичної опозиції "мікро/макро" займає констеляція "прагматичних режимів", кожний з яких припускає наявність у соціальних акторів відповідної до даного режиму практичної компетентності і уміння переходити від режиму до режиму. Спираючись багато в чому на концепції фрейм-аналізу Е. Гофмана і повсякденної креативності соціальних акторів М. де Серто, Л. Тевено пропонує їхній оригінальний розвиток, залучаючи цілий ряд додаткових понять з галузей соціології практик, моральної соціології і політичної філософії [20].

Проаналізувавши різні теорії практик, можна зазначити, що вони не пояснюють, а інтерпретують. На думку О. Хархордіна якщо теорія практик сама є певним типом практики або згустком різних практик, то спроба виділити основні теоретичні елементи, що несуть конструкції теорії практик, або безплідна, або приречена на банальний результат [5, с.33].

Іншими словами, жодна з теорій практик не дає нам знання причинно-наслідкових зв'язків, а дає нове розуміння ситуації, бачення її як би "іншими очима". В рамках цього особливого стилю опису можна використовувати багато ходів і підходів. Тому різні теоретики практикували цей стиль по-різному. Чи не єдине, що їх об'єднує - це поняття "практика". Все ж інше їх роз'єднує: і вихідні методологічні принципи, і теоретичні висновки.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Hans-Joachim Schubert, "The Foundation of Pragmatic Sociology. Charles Horton Cooley and George Herbert Mead" // *Journal of Classical Sociology*. – 2006. – Vol. 6(1). – P. 51–74. 2. Giddens A. *The constitution of society*. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 30–34. 3. Bourdieu P. *The Logic of Practice*. / Trans. R. Nice. Cambridge: Polity Press, 1990. 4. Бурдьє П. Структури, habitus, практики // *Современная социальная теория: Бурдьє, Гидденс, Хабермас* / Под ред. А.В.Леденевой. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 17–18. 5. Волков В.В., Хархордин О.В. *Теория практик* / В. Волков, О. Хархордин. – СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с. 6. Andreas Reckwitz, "Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorising" // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol. 5(2). – P. 243–263. 7. Вебер М. *Основные социологические понятия* // *Избранные произведения* / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 646 с. 8. Turner S. *The social theory of practices: Tradition, tacit knowledge and presuppositions*. Chicago: The University of Chicago Press, 1994. – p.23-24. 9. Hume D. *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*. Oxford: Clarendon Press, 1902. 10. Витгенштейн Л. *Философские исследования* // Витгенштейн Л. *Философские работы*. Часть 1. М.: Гнозис, 1994. 11. Theodore Schatzki. *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social* New York: Cambridge University Press, 1996. Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/114140.htm> 12. Theodore Schatzki. *The Site of the Social: A Philosophical Account of the Constitution of Social Life and Change* Pittsburgh: Pennsylvania State University Press, 2002. Режим доступу: <http://www.ecsoc.msses.ru> 13. Tuomela R. *The Philosophy of Social Practices: A Collective Acceptance View* Cambridge: Cambridge University Press, 2002. Режим доступу: <http://www.ecsoc.msses.ru> 14. Бурдьє П. *Практический смысл* / П. Бурдьє Пер. с фр. ; Общ. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. СПб.: Алетейя. – М.: Ин-т эксперим. социологии, 2001. – 562 с. 15. M. de Certeau. *The Practice of Everyday Life* Berkeley: University of California Press, 1984. – Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/116623.html> 16. Макинтайр Аласдер. *После добродетели: исследования теории морали* / Перевод с англ. В.В. Целищева – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384 с. 17. Luc Boltanski, Laurent Thevenot. *De la justification: les economies de la grandeur*. – Paris: Gallimard, 1991. 18. Хархордин О. В. *Прагматический поворот: социология Л. Болтански и Л. Тевено* / О. В. Хархордин // *Социс*. – 2007. – № 1. – С. 32-42. 19. Интервью с Лоран Тевено (перевод М.С. Добряковой) // *Экономическая социология*. – 2006. – Т. 7. – № 1 – с. 6-14. – Режим доступу: <http://ecsoc.msses.ru> 20. Laurent Thévenot. "Pragmatic Regimes Governing the Engagement with the World", in Theodore R. Schatzki, Karin Knorr-Cetina and Eike von Savigny (eds.), *The Practice Turn in Contemporary Theory*, London: Routledge, 2001. – pp. 56-73. Режим доступу: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/115456.html>